Iranian History of Culture (IHC)

https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

University of Tabriz publications

OPEN ACCESS

Original Article

A Critical Approach to the Portrayal of Hazrat Zahra (PBUH) in Three Editions of the Encyclopedia of Islam, Leiden

Fatemeh Janahmadi

Professor of History, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares Universitm Tehran, Iran. f.janahmadi@modares.ac.ir

Received: 2023/12/14	**Received in Revised Format**: 2024/01/13	**Accepted**: 2024/01/30	**Published**: 2024/03/20

Abstract

The history of Islam has a long-standing connection with the culture of Orientalism. Since ancient times, understanding Islam has been the foundation of the Islamic East, and the main pillar of familiarity in the field of Islamic history goes back to understanding the life, tradition, and times of the Messenger of God (PBUH), his family, and his companions. This connection has led many Orientalists to seek to understand Islam and explain its foundations, as well as to analyze aspects of the life of the Messenger of God (PBUH) and his family, especially the daughter of the Messenger of God (PBUH), Fatima Zahra (PBUH), as a model of behavior for Muslim women. This is, for various reasons, including her relative relationship with the Messenger of God (PBUH), as well as her wife of his successor, Ali ibn AbiTalib (PBUH), and the mother of Hassan and Hussein (PBUH), and also influenced by her unique personality in the history of Islam, understanding Hazrat Zahra (PBUH) has been essential and mandatory for Orientalists because she was a political and religious activist, especially in important historical events after the death of the Messenger of God (PBUH). One of the most important historical studies that can provide a scientific picture of Hazrat Zahra (PBUH) are encyclopedias, which, in addition to their broad general audience, also include mid-level specialists. This article aims to answer the question of who the authors of the Fatima Zahra (PBUH) entry are and what approach and method they used in explaining and compiling the entry in question. What image did they present of Fatima Zahra? What are the characteristics and components of the entries in question? Has the fear of Islam and the ignorance of its principles and branches not caused orientalists to misunderstand the history of Islam? Were the authors of the second edition influenced by the discourse of Islamophobia ? What are the characteristics and components of the entries in question? Due to the historical nature and critical approach, the study method in this article will be historical criticism, relying on description and analysis of data beyond dogmatic interpretations and narratives.

Cite as: A Critical Approach to the Portrayal of Hazrat Zahra (PBUH) in Three Editions of the Encyclopedia of Islam, Leiden. Iranian History of Culture. 2024; 1(1): 99-122.

Owner and Publisher: University of Tabriz
Journal ISSN (online):3060-8066
Access Type: Open Access
DOI: 10.22034/IHC.2024.19228

تاریخ فرهنگ ایران

ناشر: دانشگاه تبریز

https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/ihc.2024.18563

مقاله پژوهشی

OPEN ACCESS

رهیافت انتقادی به تصویر سازی حضرت زهرا(س) در سه ویراست دائره‌المعارف اسلام چاپ لیدن

فاطمه جان احمدی

استاد تاریخ گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران **f.janahmadi@modares.ac.ir**

دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۳ **بازنگری:** ۱۴۰۲/۱۰/۲۳ **پذیرش:** ۱۴۰۲/۱۱/۱۰ **انتشار:** ۱۴۰۳/۰۱/۰۱

چکیده

روابط تاریخ اسلام با فرهنگ شرق‌شناسی پیوندی دیرینه دارد. از دیرباز شناخت اسلام پایه و اساس شرق‌شناسی بوده است و رکن اصلی معرفت‌یابی در حوزه تاریخ اسلام به شناخت سیره، سنت و زمانه رسول خدا(ص) و اهل بیت ایشان و صحابه به معنای وسیع آن باز می‌گردد. همین پیوستاری معنایی موجب شده است تا خاورشناسان متعددی بدنبال شناخت اسلام و تشریح مبانی آن و نیز واکاوی زوایای حیات رسول خدا (ص) واهل‌بیت علیهم السلام بویژه دختر رسول خدا (ص) فاطمه زهرا(س) به مثابه اسوه رفتاری جامعه زنان مسلمان بپردازند. این درحالی است که به دلایل مختلف از جمله ارتباط نسبی با رسول خدا(ص) و همسری وصی او علی بن ابی طالب (ع) و مادری حسنین (علیهماالسلام) و نیز متاثر از شخصیت بی بدیل او در تاریخ اسلام به مثابه کنش‌گری سیاسی و مذهبی بویژه در بزنگاه تاریخی پس از رحلت رسول خدا (ص) شناخت حضرت زهرا را برای مستشرقین ضروری نموده است.یکی از مهمترین تحقیقات آکادمیک و شاید سهل الوصل‌ترین مطالعات تاریخی که می‌تواند تصویری علمی از حضرت زهرا(ص) ارائه دهد،دائرۀ المعارف ها هستند که ضمن وسعت مخاطبان عام ، متخصصان سطوح میانی را نیز شامل می‌شوند. این مقاله قصد دارد تا ضمن بررسی مدخل‌های فاطمه زهرا(س) در دائره‌المعارف‌های اسلام چاپ قدیم و جدید و بریتانیکا، ایرانیکا ،دائره‌المعارف دین، قرآن و دائره‌المعارف اسلام و مسلمانان، به این سوالات پاسخ دهد که نویسندگان مدخل فاطمه زهرا(س) چه کسانی هستند؟ آنان چه رویکرد و روشی درتشریح و تدوین مدخل مورد نظرداشته اند؟ و چه تصویری از فاطمه زهرا(س)ارائه داده‌اند؟ شاخصه‌ها و مولفه‌های مدخل‌های مورد نظر چیستند؟ آیا ترس از اسلام و ناشناختگی از اصول و فروع آن موجبات بدفهمی مستشرقان از تاریخ اسلام را بوجود آورده است؟ آیا نویسندگان ویراست دوم تحت تاثیر گفتمان اسلام فوبیا و یا نویسندگان ویراست نخست بوده اند؟ شاخصه‌ها و مولفه‌های مدخل‌های مورد نظر چیست؟ به دلیل ماهیت تاریخی و رویکرد انتقادی روش مطالعه در این مقاله روش تاریخی Historical criticism متکی بر توصیف و تحلیل داده است و این روش فراتر از تفسیرها و روایت‌های جزمی خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: فاطمه زهرا (س)- خاورشناسان-دائره‌المعارف اسلام-مطالعه انتقادی-هنری لامنس، لائورا وِچّا والی‌یِری - ورناکلم

نحوه ارجاع: " رهیافت انتقادی به تصویر سازی حضرت زهرا(س) در سه ویراست دائره‌المعارف اسلام چاپ لیدن". تاریخ فرهنگ ایران. ۱۴۰۳: ۱(۱)،۱۲۲-۹۹.

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۸۰۶۶-۳۰۶۰

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/IHC.2024.19228

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

مقدمه

خاورشناسی یکی ازمنظومه‌های مطالعات وسیع شرق است که به دلیل دامنه دار بودن موضوعات متنوع آن نمی‌توان بطور دقیق تاریخی را برای خاستگاه آن بر شمرد؛ هرچند به دلیل رویکردهای نو و مفاهیم جدید آن می‌توان حیطه‌ی آن را به لحاظ روشی به دوران جدید منتسب کرد. لیکن متاثر از اهداف شرق‌شناسی که بخش مهمی از آن " هویت‌سازی" برای غرب و اروپای مسیحی در برابر «دیگری» یعنی جوامع مسلمان در شرق بوده است ریشه‌ای بس کهن دارد و می‌توان رگه‌های تلاش برای سامان‌دهی نظام معرفتی غربِ مسیحی و یهودی در برابر شرقِ مسلمان را در مطالعات عقیدتی، فرهنگی و شناخت موضوعات مرتبط با آن بویژه در منازعات صلیبیان و یا جنبش بازپس‌گیران اندلس و مسیحیان غربی یا همان رِکُونکیستا(Reconquista) جستجو کرد. بدین ترتیب، رفته رفته گفتمانی غربی پیرامون شرق در منظومه‌های علمی شکل گرفت که به خاورشناسی شهره است. هرچند شاید نخستین رویکردهای انتقادی به آثار "ادوارد سعید" برجسته‌ترین منتقد شرق‌شناسی بازگردد اما آرام آرام مطالعاتی قوی‌تر در آکادمی‌های غربی شکل گرفت که پا را از شرق‌شناسی صرف که با مردم شناسی، زبانشناسی و جامعه شناسی عجین بود فراتر نهاد و مفهومی دقیق‌تر از شرق‌شناسی در متون قرون جدید خلق شد که با مفهومی عالمانه و پژوهش‌گرانه در نهادهای پژوهشی و دانشگاهی متداول جهان، همسو و هم‌معنا بود. این ترادف معنایی موجب شد هر آن کس که درباره‌ی مشرق‌زمین تدریس یا تحقیق می‌کند یا چیزی می‌نویسد را شرق‌شناس بنامند. این مفهوم در ادوار تاریخی معاصر، به گفتمانی قابل قبول با روش اندیشیدن و سبک تفکردرباره شرق تؤامان شده است و نظام معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی ویژه خود را بازیافته است. این بازتولید اندیشه‌گی درباره نظام معنوی شرق با اسلام پژوهشی درغرب گره خورده است. از این رو شرق‌شناسی و اسلام پژوهشی رشته‌ای منسجم و علمی شد تا فرهنگ اروپایی در خلال دوران پس از عصر روشنگری بتواند به‌وسیله‌ی آن شرق اسلامی را از حیث ایدوئولوژیکی، سیاسی، جامعه‌شناسی، علمی و تخیلی بشناسد و از طریق این شناخت برآن سلطه یابد و آن را اداره کند. وجود پرسش‌های بسیار در باره اسلام و مسلمانان در غرب از یکسو، آوازه ظرفیت‌های دین اسلام و منش و فرهنگ مسلمانان از سوی دیگر که به شتاب اسلام گرایی دامن می‌زد، ولع واکاوی زوایای ناگفته درباره اسلام و مسلمین را فزونی می‌بخشید. لذا به موازت شرق‌شناسی، اسلام شناسی نیز رشد کرد و همه جا دامان گسترد.

در میان ابزارهای معرفتی برای شناختن و شناساندن دین اسلام و یا آداب مسلمانی و آیین‌های آن دائره‌المعارف‌ها نقش مهم و بسزایی داشته و دارند. این مجموعه‌های علمی به مثابه گونه‌ای از کتاب‌های مرجع حاوی اطلاعاتی کلی در قالب مقالات و مدخل‌های مستند و منظم، قابل فهمی از دانش‌ها یا طیف معیّنی از علوم یا دانشی خاص هستند که با هدف آگاهی رسانی عمومی نگارشِ یافته و در عصر حاضر در قالب الفبایی تدوین می‌شوند. صرف نظر از انواع دایرۀالمعارف‌ها که به دایرۀالمعارف‌های اختصاصی (مقالات مربوط به موضوعی خاص در آن نوشته می‌شود)، و دایرۀالمعارف‌های عمومی (شامل مطالبی کلی در حوزه‌ی تمام معارف بشری است) قابل تقسیم اند؛ باید اذعان نمود که بیشترین سهم اصلی در تاثیر گذاری بر روش‌ها و اسلوب‌های دانشنامه‌نویسی یا دائره‌المعارف نگاری، از آنِ "دایرۀ المعارف اسلام" چاپ لیدن (لایدن) است که بر سیر دانشنامه نویسی به زبان‌های اصلی جهان اسلام در دورۀ جدید تأثیری قاطع و درازمدت نهاد. (رودگر،۱۳۹۳،جلد۱۷)

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

آنچه مسلم است دائره‌المعارف اسلام به عنوان نخستین دائره‌المعارف جامع و نمونه‌های مشابه آن اساس کار خود را بر تبیین نظام معرفتی اسلام و رویکرد توحیدی تمدن اسلامی با همه ابعادش نهادند. علاوه براین کانون توجه این مجموعه‌ها بر تشریح موضوع رسول خدا (ص) اعم از سیره و سنت و به تبع آن حیات اهل بیت (علیهم السلام) و صحابه ایشان بود. براین اساس دائره‌المعارف اسلام (The Encyclopaedia of Islam EI1) به عنوان نخستین شکل دائره‌المعارف علمی- آکادمی با سه دوره ویرایش متفاوت مدون شد. این مجموعه به عنوان یکی از منشورات مهم دانشگاهی بریل در لیدن (لایدنِ) هلند، در کنار ۲۷۵ مجله و ۱۲۰۰ کتابی که این انتشارات در سال منتشر می‌کرد، توانست تاثیر بسزایی بر دائره‌المعارف نویسی و اسلام شناسی در جهان معاصر برجای نهد و امروزه به عنوان یکی از مراجع پژوهش‌های اسلام‌شناسی در جهان به‌شمار می‌رود. از آنجا که دال مرکزی گفتمان اسلام به مثابه یک دین،سیره و سنت حضرت رسول اکرم (ص) و اهل بیت ایشان است، مطول ترین مقالات هم به شخصیت حضرت محمد(ص) و اهل بیت ایشان اختصاص یافته است. این درحالی است که مدخل‌های متعددی نیز به حضرت فاطمه زهرا (س) همسران، فرزندان، خویشان نسبی و سببی،صحابه، و حتی رویدادهای متصل به او تخصیص یافته است. از آنجا که عنوان این مقاله رویکرد انتقادی به تصویر سازی از فاطمه زهرا سلام الله علیها در دائره‌المعارف های غربی و نزد مستشرقان دائره‌المعارف نویس است، در این مقاله تنها به به سه دوره دائره‌المعارف اسلام چاپ لایدن اشاره خواهد که تصویری متفاوت و گاه همسو با قرائت غربی از اسلام ارائه شده است. زیرا نویسنده این مقاله باور دارد که اسلام هراسی و ایجاد بدفهمی از اسلام مقوله جدیدی در غرب نیست و امروزه به گفتمان مسلطی در میان جوامع غیر مسلمان مبدل شده است. مقالات متعدد در زمینه اثبات این نظر وجود دارد (جان احمدی و دیگران،۱۳۹۲ و رنجبران، ۱۳۹۳ و جان‌احمدی و بایرام،۱۴۰۲)که پرداختن به آنها در چارچوب این مقاله نیست، لیکن این موضوع به عنوان مفروضی قابل اعتنا پذیرفته شده است تا در خلال آن به موضوع حضرت زهرا(س) به مثابه اسوه و الگوی تربیتی زنان در جامعه اسلامی عصر نبوی و پس از آن توجه شود.

طرح مساله

شناخت حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها به عنوان دختر رسول خدا (ص) و همسر علی بن ابی‌طالب علیه السلام وصی وجانشین رسول خدا(ص) و نخستین امام شیعیان،و نیز مادر حسنین سلام الله علیهما به مثابه ائمه دومین و سومین ائمه شیعه، و مادر زینب کبری به عنوان وارث رخداد کربلا و احیاگر نهضت بزرگ شیعه در میان جوامع مسلمان همواره از اهمیت و جایگاه بسیار زیادی برخوردار بوده و هست.

در میان مراجع مهم مطالعاتی که بخش قابل توجهی از مخاطبان عمومی و خاص را به خود اختصاص می دهد و می‌تواند به عنوان مرجع فراگیر در گرودنه تولید آگاهی نقش مؤثری داشته باشند،دائره‌المعارف‌ها و دانشنامه‌ها هستند؛ که مهمترین آنها به لحاظ قدمت و اهمیت دائره‌المعارف اسلام"Encyclopaedia of Islam " چاپ لیدن(Leiden) است. امروزه سه ویرایش از این مجموعه در دست است که به لحاظ محتوا و نویسندگان تفاوت‌های اساسی بایکدیگر دارند. مدخل فاطمه الزهرا(س) که کانون اصلی بررسی مقاله حاضر است در هرسه این دائره‌المعارف‌ها با نویسندگان مختلفی وجود دارد. نویسنده مقاله حضرت فاطمه(س) در نسخه نخست دائره‌المعارف اسلام هنری‌لامنس(H. Lammens) (۱۸۶۲-۱۹۳۷م) نویسنده و خاورشناس معلوم الحال بلژیکی است. همین مدخل در ویراست دوم EI2 توسط لائورا وِچّا والی‌یِری(Laura

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

Veccia Vaglieri) شرق‌شناس ایتالیایی و اسلام‌پژوه و تحصیل کرده دانشگاه ناپل (۱۸۹۳-۱۹۸۹م) به رشته تحریر در آمده است نویسنده مدخل فاطمه در سومین نسخه ویراسته دائره‌المعارفEI3 وِرِنا کِلِم (Verena Klemm) متولد ۲۹ آوریل ۱۹۵۶م و استاد و رئیس موسسه مطالعات عربی در دانشگاه لایپزیگ آلمان است. او متخصص تاریخ قرون نخست اسلامی و ادبیات عربو بویژه اسماعیلیه پژوه است. به دلیل تنوع مقالات و تفاوت نویسندگان مجموعه دائره‌المعارف اسلام هر سه ویرایش شایسته است، تحقیقی تطبیقی با رویکرد انتقادی در باره مدخل‌های پرچالش تاریخ اسلام در این مجموعه تحقق یابد. براین اساس خواست مقاله حاضر بررسی چگونگی تصویر سازی نویسندگان دائرالمعارف نویس غربی از فاطمه زهرا(س) در مراجع علمی فرهنگی چون دائره‌المعارف اسلام است. و مقرر است در خلال بررسی‌های تاریخی، مدخل‌های مورد نظر، با رویکرد انتقادی بازخوانی شوند و به این سوالات پاسخ داده شود که نویسندگان مدخل فاطمه زهرا(س)به لحاظ موقعیت علمی و جایگاه اجتماعی چه کسانی هستند ؟ و چه تصویری از حضرت زهرا(ص) در مجموعه سه گانه دائره‌المعارف اسلام , EI1 EI2 ,EI3 ارائه داده‌اند؟ آیا اهداف معنا داری در نحوه نویسندگی و یا اختیار داده‌های تاریخی این مؤلفان وجود دارد؟ ؟ آیا نویسندگان ویراست دوم تحت تاثیر گفتمان اسلام فوبیا و یا نویسندگان نسخه نخست نبوده اند؟ شاخصه‌ها و مولفه‌های مدخل‌های مورد نظر چیست؟ به نظر می‌رسد گفتمان اسلام فوبیا در ویراست نخست بسیار ملموس و مشهود است و رگه‌های بدفهمی از اسلام در مقالات قابل ردیابی است،موید این ادعا همین صراحت اسلام ستیزی و قرائت غلط از رخدادهای تاریخ اسلام و یا مدخل‌های مرتبط با آنها باعث خشم محققان ومسلمانان در جهان اسلام شد.

از آنجا که ماهیت این مقاله تاریخی است. (محمد تقی ایمان،۱۳۹۱: ۱۳۲.)روش مطالعه برای یافت پاسخ مستدل سوالات مطرح روشی تاریخی و انتقادی،Historical criticism متکی بر توصیف و تحلیل داده‌ها، فراتر از تفسیرها و روایت‌های جزمی خواهد بود. به عبارتی توضیح و تشریح این مدخل‌ها کمک می‌کند تا از خلال آن بتوان تفاوت‌ها و تمایزات سه نسخه دائره‌المعارف اسلام در موضوع حضرت فاطمه زهرا را یافت و به سوالات مطرح آن پاسخ گفت و سرانجام به چگونگی تصویری که این مراجع علمی در اختیار مخاطبان خود قرار می دهند،دست یافت.

بحث

دلایل دائره‌المعارف نویسی در غرب با رویکرد مطالعات اسلامی

دایرۀ المعارف نویسی پدیده ای جدید در جهان اسلام نبود و بهترین نمونه آن آثار قاضی ساعد اندلسی (متوفای ۴۲۰ هجری)مانند التعریف بطبقات الامم و یا کتاب جوامع الأخبار الأمم من العرب و العجم. صوان الحکم)که توانسته به تقویت وجود ایده دائرالمعارف نویسی نزد مسلمانان کمک نماید. اما دائره‌المعارف معنای امروزی با ساختارآکادمیک آن در جهان غرب از قرن هجدهم میلادی آغاز شد، ثمره نیاز غرب به شناخت هویت و میراث مسلمانان در شرق بود. مطابق اطلاعات موجود در انگلستان جان هریس در ۱۷۰۴ م فن واژگان را با ساختاری منطبق با نظام دائره‌المعارفی منتشرکرد و مطابق تعاریف موجود این مجموعه تمام خصوصیات یک دایرۀ المعارف جدید را دارا بود.

اما فرایند دائره‌المعارف نویسی با رویکرد تاریخی و اسلامی در غرب روند دیگری داشت. چنانکه هرساله در غرب، نامورا

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

شرق‌شناس که در زمینه‌ی خاورشناسی و استشراق کار می‌کردند، در کنگره‌ای عمومی گردآمده، و در امور علمی و ادبی،تاریخی شرق به گفتگو و تبادل نظر می پرداختند. در کنگره‌ای که در سال ۱۸۷۳ در پاریس ۱۸۹۲ م در لندن برگزار شد. (سحاب، ۱۳۱۷: ۲۵-۲۴) اندیشمندان غربی برای نخستین بار بر ضرورت تدوین مجموعه‌ای به نام دایره‌المعارف اسلام تاکید کردند. در این کنگره شخصی به نام اسمیت(Smith) پیشنهاد تدوین این دایره‌المعارف را مطرح کرد و در همان کنگره کمیته‌ای متشکل از سیزده عضو به ریاست اسمیت متصدی فراهم‌سازی زمینه‌های لازم برای این کار شد. پس از مدتی اسمیت درگذشت و در اجلاس کنگره بعدی،ایگناس گلدزیهر(Ignaz Isaak Yehuda Goldziher)به جای او برگزیده شد.

در کنگره‌ای که در سال ۱۸۹۷ در پاریس برگزار شدبه دلایل مختلف، گلدزیهر استعفا داد وهوتسما(Martijn Theodoor Houtsma) (۱۸۵۲- ۱۹۴۳م) به جای او انتخاب شد. (نوری ۱۳۸۴: ۹۶) وی که خاورشناسی معروف و عضو انجمن دایره‌المعارف اسلامی لیدن بود (Journal of the Royal ,Vol 1947.79, p 136) توانست در همان جلسه خاورشناسان مختلفی را با ملیت‌های متفاوت از جمله انگلسی، فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی، روسی، مجاری، اتریشی و هلندی برای همکاری درتدوین دایره‌المعارف اسلام فراخواند. در ابتدا نظارت علمی مقالات با دوجه(M.g. De Goege) و هوتسما بود. (نوری،۱۳۸۴: ۹۹) در سال ۱۹۰۸ میلادی امتیاز انتشار دایره‌المعارف اسلامی به انتشارات بریل در شهر لیدن هلند واگذار شد. و امور نشرو انتشار دایره‌المعارف اسلام که از سال ۱۹۱۳ م شروع شده بود و درسال ۱۹۳۸ م به اتمام رسید(2013,. (Elton, L, Daniel, encyclopaedia of islam

نام اولیه این کتاب مرجع که A Dictionary of the Geography Ethnography and Biography of the Mohemmedan peoples :«جغرافیا، نژاد و زندگی‌نامه مردم محمدی» (نوری ۱۳۸۴: ۹۹) تعیین شد و بعدها به دائرالمعارف اسلام تغییر نام یافت.

چنانکه اشاره شد محققین کشورهای غربی با ملیت‌های متفاوت اعم از اروپایی و آمریکایی در تدوین نخستین دایره‌المعارف اسلام نقش داشته‌اند. برای نمونه دانکلان بلاک مک دونالد آمریکایی در مدیریت یا مقاله نویسی دایره‌المعارف اسلام سهیم بوده است. (محمد نوری،۱۳۷۷: ۳۶۵) از دیگر افرادی که در تدوین مقالات دایره‌المعارف اسلام نقش داشته‌اند، می‌توان به بلاشر(Blachere)، بروکلمان،(Brokelman) آرنولد(Arnold) لامنس(Lammens)،لوییس(Lewis)،مینورسکی(Minorsky)،هارتمان(Harmann)،مونتگمری‌وات (Montgomery Watt)، مان(Mann) و فارمر(Farmer) اشاره کرد. هرچند اعضا هیأت علمی دائره‌المعارف اسلام بنابر دلایل متعدد بطور متناوب در حال تغییر بودند، چنانکه بعدها ونسینکی(Arent jean wensinck)، آرنولد(Arnold) ، پروونسال (E. Levi

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

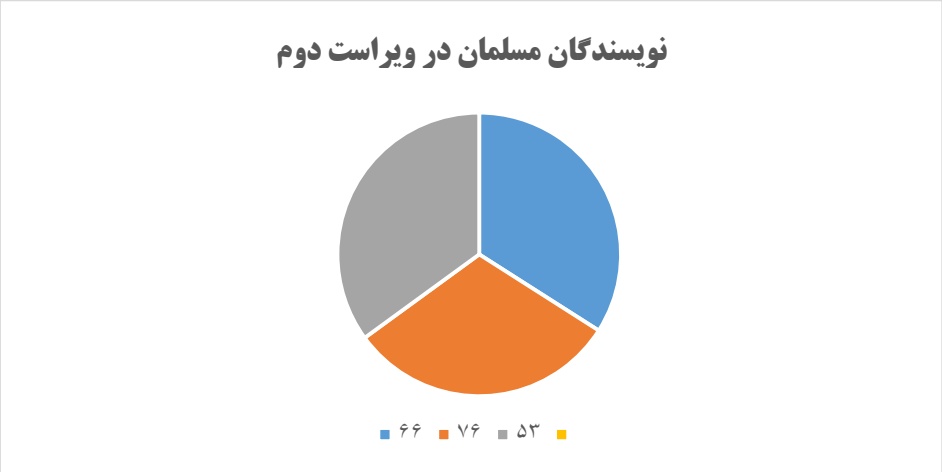
(Provencal –و هفنینگ(w. Heffening)به آنها اضافه شدند. (نوری،۱۳۸۴: ۹۷)گفتنی است هوتسما تا سال ۱۹۲۴ میلادی سرپرستی دایره‌المعارف اسلام را بر عهده داشت و پس از آن فنسک (ونسک) عهده‌دار آن شد. (محمد نوری،۱۳۷۷: ۳۶۵)

ویرایش اول این مرجع علمی با بیش از نه هزار مقاله، با عنوانی فرعی درانتشارات بریل در لایدن و در لایپزیگ آلمان در چهار جلد اصلی در فاصله سالهای ۱۹۱۳ـ۱۹۳۶/ ۱۲۹۲ـ ۱۳۱۵ش به زبان‌های آلمانی، فرانسه و انگلیسی چاپ و منتشر شد و در سال ۱۹۳۸/ ۱۳۱۷ش یک جلد تکمله به آن اضافه گردید. یکی از نکات حائز اهیمت ویراست اول این بود که همهٔ مؤلفان آن اروپایی و غیرمسلمان بودند. هرچند متولیان امرتلاش کردند در نگارش ویرایش اول دایره‌المعارف اسلام اشخاصی به عنوان مشاور و معاون به کار گرفته شوند: از جمله آن‌ها می‌توان به گروهی از مسلمانان اشاره کرد که فان اس (J. VanESS) مسئولیت معرفی آنها را بر عهده داشت. از جمله افراد مسلمان که به عنوان مشاور از آن‌ها استفاده شد می‌توان به ابراهیم مدکور، محمد شفیع، بزمی انصاری، مصطفی شهابی، سیدحسین نصر و محمدالطالبی اشاره کرد. (نوری۱۳۸۴ ص ۹۷) ویرایش اول کتاب دایره‌المعارف اسلام در سه نسخه به طور هم‌زمان ارائه شد که این نسخه‌ها دارای تفاوت‌هایی نیز بودند و این طور نبود که عیناً شبیه هم باشند. افزون براین خلاصه‌ای از ویرایش اول نیز در سال ۱۹۵۳/ ۱۳۳۲ش با مقالاتی که بیشتر درون‌مایهٔ فقهی و تاریخی داشتند، با عنوان "خلاصه دایرهٔ المعارف اسلام" به زبان انگلیسی منتشر شد و در ۱۹۷۴ و ۱۹۹۱/ ۱۳۵۳ و ۱۳۷۰ش تجدید هم چاپ شد. علی رغم هجمه‌های مختلف به مواضع علمی این مجموعه از جانب مسلمانان، انتشارات بریل بی توجه به این اعتراضات، مجددا آن را در نُه مجلد در ۱۹۸۷/ ۱۳۶۶ش تجدید چاپ کرد. دلایل این اعتراضات اشتباهات فاحش در پردازش موضوعات، تاختن‌های بی محابا بر میراث اسلامی، نادیده گرفتن وعدم بهره‌گیری از منابع اصیل اسلامی و در پاره‌ای مقالات نادیده گرفتن منابع شیعه و نیز سوگیری‌های تعمدانه نسبت به مفاخر جهان اسلام و مواضع تند و متعصبانه وگاه ایدئولوژیک نویسندگان مسیحی و یهودی مقالات که عمدتا شرق‌شناسان نام آشنا و متعصب و بعضا از چهره‌های معاند شهیری چون گلدزیهر و لامنس بودند ،بویژه خطاهای نابخشودنی از تصویرسازی شخصیت‌های برجسته تاریخ اسلام، که به خیزش و دامنه‌دار بودن امواج اعتراضات تنفرآلود در میان مسلمانان دامن می‌زد و همین دلیل قابل قبولی بود تا متولیان دائره‌المعارف مبادرت به تدوین ویراست دو *(The Encyclopaedi of Islam New / Second Edition/EI2)* با رویکردی متعادل‌تر متاثر از فرهنگ نوشتاری غرب و گفتمان آکادمیک نمایند. براین اساس تلاش شد تا با انتخاب نویسندگانی از همه ملیت‌های شرقی بویژه، ایرانی، عرب و ترک تبار و مسلمان وغیر مسلمان و البته هم جهت با اهداف کلان دائره‌المعارف اسلام در تصحیح ویراسته اول برآیند. مؤید این مدعا تعداد تنوع بخشی به نویسندگان و استفاده بیشتر از

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

محققان مسلمان است. چنانکه در جلد اول ۶۶ نفر از ۳۴۳ مولف، در جلد سوم ۷۶ نفر از ۳۱۲ مولف و در جلد پنجم ۵۳ نفر از ۳۵۳ مولف مسلمان اند یا ملیت عربی-اسلامی دارند.

سر ویراستاری ویرایش دوم دائره‌المعارف اسلام EI2 بر عهده محققان سرشناسی چون همیلتون الکساندر روسکین گیپ بود . وی که پیشتر ریاست مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه هاروارد را بر عهده داشت توانست مراحل نخست تدوین ویرایس دوم را بنیان نهد. در کنار او کسانی چون لوی-پروونسل(Évariste Lévi-Provençal)خاورشناس فرانسوی ، جی اچ کرمرز(J. H. Kramers (d. 1951) و جوزف شاخت (J. Schacht) و برنارد لوئیس(B. Lewis) و پلات(Ch. Pellat)و وی ال میناگ(V.L. Ménage)و فون دانتزل، گ. آر هاوتینگ(G. R. Hawting) و سی ئی بُسوُرث(C.E. Bosworth)و پی جی بیرمن(P.J. Bearman)نیز حضور داشتند.

به نظر می‌رسد ویرایش دوم EI2 هم چندان دور از تعصب و جانبداری نبود. تحولات علمی و توسعه مطالعات اسلامی در پی تغییرات اجتماعی،رشد تعدد دائره‌المعارف نویسی در غرب(اسعدی،۱۳۸۱: ۱۷۱) شکل گیری رسانه‌های فراگیر، تغییر در نگره محققان مسلمان با رویکردهای انتقادی بسیار موجب شد تا ایده ویرایش سوم دائره‌المعارف اسلامEI3 شکل بگیرد . لذا ویرایش سوم دائره‌المعارف اسلام : The Encyclopaedia of Islam Three Edition از ۲۰۰۷ آغاز شد و مقرر گردید طی پانزده سال متوالی این مجموعه به پایان برسد. به انضمام این قرار که هرساله چهار جزوه ۲۰۰ صفحه ای با تمرکز بر مطالعات اسلامی در قرن بیستم، به ویژه در حوزه و مناطق کمتر شناخته شده هم‌چون آسیای جنوب شرقی و صحرای آفریقا و با تمرکز بر مسائل مربوط به حقوق اقلیت‌های مسلمان در همه کشورها و سرزمین‌های غیر مسلمان منتشر شود. ویرایش سوم تحت نظارت چهار سر ویراستار به نام های: گودرون کرمر (Gudrun Krämer,)، اِورِت راوسن،(Everett Rowson)جان ناواس(John Nawas) و دِنیس ماترینگ(Denis Matringe) است؛(EI3, introduction ,vi. p: v)

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

گرچه از انگیزه‌های نگارش این مجموعه سه دوره ای(EI1 , EI2 ,EI3) به دلیل فقدان مقدمه ای درخور که بتواند به این سوال ما پاسخ دهد،اطلاعات دقیقی در دست نیست اما بطور کلی رشد آگاهی، اسلام گرایی، سوالات پرشمار درباره اسلام و آیین آن در غرب و از همه مهمتر لزوم اطالع یافتن و یا اطلاع دادن جهت دار در غرب به توسعه کتابهای دائره‌المعارفی افزود. این درحالی است که در چاپ دوم ویراست نخست (EI1)در پیشگفتار ناشر 'EI1,Publishers) preface .1987) همین دلایل پیش گفته را مطرح و دلیل اصلی را افزایش علاقه به دانستن در باب اسلام و فرهنگ اسلامی در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم می داند.

به هر تقدیر هرسه ویراست دائره‌المعارف اسلام(EI1 , EI2 ,EI3) را می‌توان خوش‌بینانه ثمرهٔ اسلام شناسی غربی، یا به معنای دقیق تر، میوه و ثمره شرق‌شناسی در غرب معاصردانست. هرچند این ولع به دانستن در باره اسلام را باید به همان سده‌های نخست صدر اسلام بازگرداند. خیزش اسلام و فتوح اسلامی در شرق و غرب و از همه مهمتر فتح اندلس در عین ناباوری فرنگیان و گسترش اسلام بدون لشکرکشی در اروپا،موجبات کنکاش و لزوم معرفت در باره اسلام را فزونی بخشید و حاصل این تلاش در قرنهای هجدهم و نوزدهم به دائره‌المعارف نگاری برای آشنایی عموم و آگاهی گستری عامدانه و جهت‌گیرانه منجر شد. (*دائره‌المعارف الاسلامیه*، بی تا، مقدمه،۴/؛ *دانشنامه ایران و اسلام*،مقدمه، ۱۰/۱؛)این در حالی است که بدانیم همزمان با انتشار نسخه‌های ترجمه شده آن هم در اختیار عموم قرار گرفت.

ویژگی‌های دایره‌المعارف اسلام

دایره‌المعارف اسلام با توجه به این‌که اولین کوششی است که از سوی خاورشناسان غربی برای گردآوری اطلاعات علمی مربوط به اسلام و جهان اسلام در قالب دایره‌المعارف انجام شده است دارای ویژگی‌هایی است که ما در این‌جا به‌طور مختصر به بعضی از آن ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم:

یکی از ویژگی‌های انحصاری این دایره‌المعارف در مقابل دایره‌المعارف‌های دیگری که در مورد اسلام به رشته تحریر کشیده شده است توجه به اعتقادات اختصاصی شیعه و زندگی تحلیلی امامان این مکتب است که اگرچه در بسیاری از موارد قابل نقد و بررسی است امّا در هر حال آیینه تمام نمای نحوه نگرش و تفکر اسلام‌شناسان غربی در مورد مکتب مقدس تشیع است که می‌تواند مبنای بسیار محکمی برای برنامه‌ریزی علمای شیعه نسبت به معرفی صحیح و مستند این مکتب به اندیشمندان جهان باشد.

ساختار تدوین اطلاعات در آن به روش ساده است به طوری که برای تمام مردم به راحتی قابل استفاده است.

به‌خاطر چینش و ترتیب خوب اطلاعات، دسترسی و مراجعه به مطالب مورد نیاز راحت می‌باشد.

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

تلاش بسیاری از نویسندگان دایره‌المعارف برای نشان دادن و آشکار کردن کارشان به صورت یک کارنامه اساسی.

بعضی از مردم با دیدن نام این مستشرقین فریفته شده و هر آنچه که آن‌ها نوشته اند را قبول می‌کنند.

هیچ دایره‌المعارف اسلامی جایگزین آن وجود ندارد. .(بن عبدالله القاسم، ۱۴۰۳، ۱/ ۱۰-۹)

دایره‌المعارف اسلام بر متون کلاسیک و تاریخ کهن و میانه تاکید دارد.(ادبی، ۸۴: ۲۷)

دایره‌المعارف اسلام به زبان‌های مختلف انگلیسی، فرانسه، آلمانی، فارسی، ترکی، عربی و اردو ترجمه شده است.

کتاب جامعی در مورد مسائل مختلف اسلام و تشیع و در تمامی مسائل تاریخی، تمدنی، کلامی، فقهی و فلسفی و ... بوده و از منابع مختلف و متعددی در تحریر مدخل‌های آن استفاده شده است.

ارجاع دادن بعضی از مطالب درون متن که خود دارای مدخل مستقل هستند؛ لذا از اطناب پرهیز شده است. بر این اساس ممکن است در یک مدخل برای واضح‌تر شدن آن، به چند مدخل دیگر ارجاع داده شده باشد.

ذکر منابع هر مدخل بعد از آن مدخل.

نوشته شدن هر مدخلی توسط افراد متخصص در آن زمینه.

حضرت فاطمه زهرا(س) در مطالعات غربی و دایره المعارف‌ها

امروزه فهرست مطولی از مقالات و آثار علمی پیرامون شرق‌شناسی و اسلام شناسی محققان غربی در دست است که بخشی هایی از آنها به شناخت شخصیتی حضرت فاطمه زهرا(ع) و زندگی پرفراز و نشیب او اختصاص یافته است. این کثرت و تنوع آثار اسلام شناسی مؤید علاقه وافر خاورشناسان و نیز پژوهشگران به حوزه تاریخ اسلام و شخصیت‌های کلیدی آن است. گرچه نام بردن همه این آثار از عهده این مقاله خارج است لیکن به اشاره می‌توان به دائره‌المعارف هایی که در حوزه تاریخ اسلام نوشته شده اند،در ذیل اشاره نمود.

دایره المعارف اسلام(چاپ اولEI1) مدخل (، نوشته «هنری لامنس»

دایره المعارف اسلام(چاپ جدیدEI2) ویراست دوم : مدخل فاطمه(س) نوشته « لائورا وِچّا والی‌ِری »

مدخل دایره المعارف اسلام (چاپ جدیدEI2) «فدک » نوشته « لائورا وِچّا والی‌ِری »

دایره المعارف اسلام(چاپ سومEI3) Fāimah bint Muhammad

دایره المعارف ایرانیکا «Fāṭimah: In myth, folklore, and popular devotion» (فاطمه: در اسطوره، فولکلور و عبادت مردمی) نوشته: «ژان کالمارد»

دایرالمعارف دین:مدخل « Fāimah bint Muhammad» (فاطمه (س) بنت محمد(ص) نوشته «جین دامن مک آلیف»

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

فرهنگ مختصر ادیان جهان آکسفورد : مدخل « Fatima»(فاطمه س) نوشته «جین دامن مک آلیف»

دایره المعارف قرآن:مدخل «فاطمه» نوشته:«جین دامن مک آلیف»

دایره المعارف بریتانیکا: «فاطمه» نوشته: «اورسولا گونتر»

دایره المعارف اسلام و مسلمانان جهان «فاطمه»: نوشته «اورسولا گونتر»

دایره المعارف جهان:مدخل «فاطمه »

دایره المعارف زنان در تاریخ جهان آکسفورد: « Fatima bint Muhammad»(فاطمه بنت محمد) نوشته «سیمونه‌تا کالدرینی»

علاوه براین مجموعه‌های دائره‌المعارف گونه هم‌چون: لغت‌نامه تاریخی ادیان، فلسفه و جنبش‌ها : مدخل«فاطمه» لغت نامه اسلامی آکسفورد :مدخل «فاطمه» و لغت‌نامه قرون وسطی آکسفورد: مدخل «فاطمه» و لغت‌نامه اصطلاحات و حکایت آکسفورد: «فاطمه» و فرهنگ اسلام: «فاطمه»

مدخل فاطمه زهرا (س) در سه ویراست (EI1, EI2 ,EI3)

آنچه مسلم است متاثر از اغراض خاورشناسان در غرب، و اهداف تعریف شده و نیز تعارض‌های معنایی و سوء برداشت‌های تاریخی نویسندگان دائره‌المعارف اسلام ویراست اول (EI1)و از همه مهمتر اشکالات روشی موجود در آن به همراه اعتراضات پی در پی جوامع مسلمان ویرایش دوم این مجموعه آغاز شد (Bosworth,1978:101-103) تا در کنار ارائه شکل متعارفی از مدخل‌ها بتوانند به اعتراضات و هتک حرمت‌های صورت گرفته در(EI1) تا حدودی پاسخ دهند. لیکن نحوه چینش و وام‌گیری از اطلاعات مقالات نسخه نخست و عدم انحراف واقعی ویراست دوم(EI2) از نسخه نخست آن، گونه‌ای وام‌گیری از نسخه نخست را به ذهن متبادر می‌کند. لذا قصد داریم تا با نشان دادن گفتمان کلی مسلط برای فضای شرق‌شناسی غرب و تسلط مفاهیم اسلام هراسی در فضای گفتاری و نوشتاری خاورشناسی نشان دهیم که کماکان تحت تاثیر همان گفتمان مسلط و فضای غالب بر دائره‌المعارف اول (EI1)مقالات ویراست دوم (EI2) خیلی دقیق مطابق با موازین علمی متکی بر رویکردهای ایدئولوژیک اسلامی تصحیح نشد. حال این مقاله قصد دارد در بازخوانی نقد گونه مدخل حضرت فاطمه(س) در سه ویراست دائره‌المعارف، به نقد نگاه مستشرقان به مفاخر میراث اسلامی و بطور کلی تصویر سازی از فاطمه زهرا(س) به عنوان دختر رسول خدا(ص) و همسر علی ابن ابیطالب(س) و جانشین و وصی رسول خدا(ص) بپردازد. افزون براین مقاله حاضر مترصد است ضمن یافت شاخصه‌های مدخل حضرت فاطمه(س) به این سوال پاسخ دهد که: آیا ترس از

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

اسلام و ناشناختگی از اصول و فروع آن موجبات بدفهمی مستشرقان از تاریخ اسلام را ایجاد نکرده است؟ آیا نویسندگان ویراست دوم تحت تاثیر گفتمان اسلام هراسی که بر فضای اروپای دوره معاصر مسلط بوده است، قرار داشته اند؟ شاخصه‌ها و مولفه‌های مدخل‌های مورد نظر چیست؟ مطابق بررسی‌های تاریخی می‌توان پذیرفت غلبه اسلام هراسی و اسلام گریزی در اغلب مقالات ویراست اول (EI1) امری ملموس و موضوعی بسیار مشهود است. (جان احمدی و دیگران،۱۳۹۲: ۳۷۵- ۳۸۰) و همین صراحت اسلام ستیزی و قرائت غلط از رخدادهای تاریخی و یا مدخل‌های مرتبط باعث آشوب و اعتراضات دامنه دار مسلمانان در جهان شد. اما ویراست دوم(EI2) تلاش کرد تا گفتمانی معتدل تر نسبت به متن قبلی ارائه دهد هرچند به نظر متکی بر استدلال های موجود در این کتاب هرگز نتوانست پا را از دایره گفتمان اسلام هراسی غلبه یافته بر مقالات دایره المعارف نخست فراتر نهد، اما با لحنی آرام تر و با هدف گذاری های علمی تلاش کرد تا از دامنه اعتراضات بکاهد و بر اقبال دائره‌المعارف نویسی بیفزاید.

گفتنی است پس از مدتها از نشر ویراست دوم(EI2) ویراسته سوم(EI3) هم پا به عرصه حیات علمی نهاد. اما هنوز ویراست دوم(EI2) قابلیت ارجاع دهی و اعتنا داشت. چنانکه مطول بودن مقالات ، تنوع نویسندگان، شمولیت مدخل‌های و سهل الوصول بودن آنها کماکان مد نظر خوانندگان این مجموعه قرار داشت. با این وجود ویراست سوم هم توانست جای خود را در فضای کتابهای مجازی با قدرت بالای جستجو در متن باز کند.

نویسندگان مدخل‌های فاطمه در سه ویراست دائره‌المعارف

نخستین مدخل دائره‌المعارفی مختص حضرت فاطمه زهرا (س) را دراولین ویراست دائره‌المعارف اسلام(EI1)**هنری لامنس**(Henri Lammens) خاورشناس ، نویسنده و کشیش شهیربلژیکی(۱۸۶۲- ۱۹۳۷م) به رشته تحریر در آورد. در فاصله سال‌های ۱۹۱۳میلادی ۱۹۶۵ م یعنی حدودا ۵۰ سال بعداز نخستین ویراست، دومین مقاله فاطمه زهرا(س) در دائره‌المعارف اسلام(EI2) توسط لائورا وِچّا والی‌یِری (Laura Veccia Vaglieri)شرق‌شناس و اسلام‌پژوه ایتالیایی(۱۸۹۳-۱۹۸۹م)تدوین و منتشر شد. با شکل گیری و تبویب نسخه سوم دائره‌المعارف (EI3) در سال ۲۰۰۷ میلادی مدخل فاطیما به پروفسور وِرِنا کِلِم (Verena Klemm) متولد ۲۹ آوریل ۱۹۵۶م ، استاد و رئیس موسسه مطالعات عربی در دانشگاه لایپزیگ محول شد. این تنوع نویسندگان نشان می دهد مقالات مربوط به فاطمه زهرا (س) نتوانسته جامعه علمی جهانی را قانع کند. لذا تحولی چشمگیر هم در روش و هم در محتوا تحقق یافت باید پذیرفت لامنس کشیشی متعصب با معیارهای تند کاتولیکی بود. (جان احمدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۳۷۰-۳۷۱)از این رو گاهی او را الیسوعی هم لقب داده‌اند. (Giard,1991:

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

(291 او با اتکا بر اطلاعات کتاب خود "*فاطمه و دختران محمد صلوات الله علیه*"، Fātima et les filles de Mahomet"به تشریح تاریخی شخصیت حضرت فاطمه (س) پرداخته است و از این رو مقاله دائره‌المعارفی اش تنها گرته برداری از همان کتاب پیش گفته اوست. موید این ادعا کاربست بسیاری از داده‌های آن کتاب بی کم و کاست،در مقاله دائره‌المعارف اسلام (EI1) با همان نگاه متکی بر قداستِ سنت(Lammens.1912:21)است. وی در مقدمه کتاب فاطمه و دختران محمد (ص) می نویسد: پژوهش پیش رو ... اجازه می دهد اعتبار اسنادی ادبیات نخستین مسلمانان را ارزیابی کنیم. در این مطالعات کامل، دقیق و خاص، آنچه مفروض است اینکه سیره نبوی و تأویلات مربوط به آن، تماماً، به عنوان مجموعه سنت اسلامی، جنبه تفسیری دارد؛ به این معنا که در کنار متن آیات صریح قرآن، سیره در عمل به منظور ارائه تفسیر از همین آیات قرآنی به کار گرفته میشود؛ یعنی (آیات) و تأویلات مبهم و غامض قرآن که نیاز به رفع ابهام دارند، باید به حکایات معین و در خور توجهی (که همان سنت یا سیره است) ترجمه و تبیین شوند. در فهم و برداشت‌های مختلف از متون قرآنی باید همواره به دنبال تعمیم دادن قواعد و موضوعات در قرآن بود. (Lammens.1912: IIV) لامنس در این مجموعه آثارش حملات شدیدی به سیرهٔ پیامبراکرم دارد (جان احمدی و دیگران،۱۳۹۲: ۳۷۱) و طبعا این نو نگاه متعصبانه بر نگارش مقاله فاطمه بی تاثیر نبوده است.

لائورا وِچّا والی‌یِری: فارغ تحصیل و استاد دانشگاه مطالعات شرقی ناپل بود وی افتخار نویسندگی مقاله فاطمه در ویراست دوم (EI2) را عهده دار شد. رویکرد آکادمیک او به نسبت رویکرد ایدئولوژیک لامنس نزد اهل علم پذیرفتنی تر می نمود. اما آغاز بحث علمی اش با بررسی آثار لامنس و ماسینیون کمی از اعتبار علمی او کاست. ابتکار او در شاکله بندی مقاله اش حائز اهمیت است. وی این مقاله را در دو بخش اصلی تاریخی و اسطوره‌ای با جای گذاری روایت‌های کتب سنی، متقدم شیعی و اسماعیلی ارائه کرد و در ضمن آن به تبیین شخصیت فاطمه زهرا(س) پرداخت. با نگاهی نقادانه و جزءنگرانه باید پذیرفت او در این مدخل درواقع بیشتر بدنبال معرفی پنداره جدید فراتاریخی از دختر رسول خدا(ص) بود. بطور کلی دائره‌المعارف اسلام ویراست دوم (EI2) و به تبع آن والی‌یِری تلاش کرد تا گفتمانی معتدل تر نسبت به متن قبلی دائره‌المعارف اسلام ارائه دهد، لیکن نتوانست از گفتمان ایدئولوژیک لامنس فاصله بگیرد. قلم روان والی‌یِری و پای بندی او به اصول روشی و تاریخ نگارانه متکی بر منابع و پژوهش‌های تاریخی وزآمدتر، بویژه لحنی آرام‌تر و قلم منطبق با هدف گذاری های علمی کلان دائره‌المعارف ، موجبات فاصله گرفتن مقاله فاطمه والیری از مقاله فاطمه لامنس را فراهم آورد.

وِرِنا کِلِم، (۲۹آوریل ۱۹۵۶م)استاد دانشگاه لایپزیگ است (https://www.uni-leipzig.de/en/ profile/ mitarbeiter/ prof-dr-verena-klemm-kuhn)که عهده دار مقاله فاطمه در ویراست سوم شد،او شاگردهالم

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

هاینتس(Heinz Halm) شیعه پژوه آلمانی بود و با ادبیات اسماعیلیه آشنایی داشت. به دلیل همین گرایشات شیعه پژوهی و اسماعیلیه‌شناسی به تکمیل اطلاعات پیشین دو ویراست قبلی پرداخت با این تفاوت که توجه بیشتری به منابع تاریخی امامیه و کتب اسماعیلیه مبذول داشت. کلم تلاش کرد تا در این ویرایش ضمن بازخوانی تصویر فاطمه پیوندی تاریخی میان تحقیقات معاصران، و ادبیات مسلمین بویژه شیعه و ادبیات مسیحی با توجه به مقایسه با مریم (Kelemm.,2005:185-186) ایجاد نماید. اما ظاهرا در این کار توفیق نداشت.(EI3, brill, July 21, 2013)

ساختار، محتوا و روش درمقالات فاطمه الزهرا در سه ویراست سه گانه دائره‌المعارف اسلام

تحلیل محتوای مدخل فاطمه زهرا در سه ویرایش دائرالمعارف اسلام زمانی امکان پذیر است که بتوان بر فضای کامل گفتمانی همه مقالات آن مسلط شد. به عبارتی فهم خطاهای روشی ، درک اشتباهات فاحش تاریخی و تصویر پردازی فاطمه زهرا(س) به عنوان دختر رسول خدا(ص)، سیده النساء العالمین، همسر وصی رسول خدا(ص) و امام شیعیان علی بن‌ابیطالب علیه السلام، مادر حسنین علیهماالسلام سیدان شباب اهل الجنه و مادر زینب کبری طلایه دار پساعاشورا و عدم توفیق مستشرقان در نگارش مجموعه ای فاقد سوگیری موجب شده است تا رویکردهای نقادانه نسبت به این مقالات دانشنامه ای و دائره‌المعارفی فزونی گیرد. از آنجا که عمده این رویکردهای نقادانه گاه به شاخص‌ها و ممیزات مقالات و اسلوب نگارشی و ضعف استفاده از منابع تاریخی باز می‌گردد، لذا لزوم بازکاوی این شاخصه‌ها در مقالات این مجموعه ضروری به نظر می‌رسد. دراین بخش به بیان ساختار محتوا و روش نویسندگان مقاله حضرت زهرا و بیان شاخص‌های مقاله فاطمه در سه ویراست دائره‌المعارف اسلام پرداخته خواهد شد.

الف ساختار عمومی مدخل‌های دائره‌المعارف اسلام :

۱. اختصار و ایجاز: آنجا که اساس هر اثر دائره‌المعارفی بر ایجاز نهاده است، تعداد واژگان مقاله فاطمه زهرا متناسب با اهمیت آن و اطلاعات و پژوهشهای موجود تنظیم شده است. از این با توجه به تحقیقات جدیدتر انتظار می‌رفت تا مدخل «فاطمه دختر محمد»در ویرایش اول، در تکمله و در ویرایش دوم و در ویرایش سوم تغییر دامنه واژگانی بدهد و یا به دلیل افزودن مطالب جدید و آنچه در ویرایش اول یا دوم نیامده ،آمده در نسخه سوم تکمیل شود. اما بررسی‌ها نشان داد اطلاعات زیادتری در مقالات دوم و سوم اضافه نشد.

۲. درج فهرست منابع در انتهای مدخل از ویژگی ساختارمند مقالات دائره العمارفی است. اما فقدان مشخصات کتابشناختی در برخی منابع منتشرشده بویژه منابع کهن و اسناد که عمدتا بدون محل نشر و یا تاریخ نشر برصعوبت رفرنس دهی می افزاید.

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

۳. روشی که محققان *دائرةالمعارف نویس برای تدوین مقالات برگزیده اند* در دو سطح قابل ارائه است. نخست پژوهشِ منبع محور: چنانکه هیچ پژوهش تاریخی نیست که داده محور نباشد . بنابراین هر چه منابع قدیمی‌تر و اصیل‌تر باشند ارجاع به آن مهمتر خواهد بود. ثانیا نگاه انتقادی به منابع اولیه و تردید در وثاقت آنها، یک پای ثابت دیگر تحقیق تاریخی است و ثالثا در انتخاب مطالعات با رعایت بهره‌گیری از منابع متقدم جهت بازسازی داده‌های تاریخی اولویت دارد، دوم: در مقام تبیین، روش تحقیق و نگارش مقاله‌ها در *دائرةالمعارف اسلام* عمدتا مبتنی بر نگاه به تاریخ با دید پوزیتیویستی و گاهی ترکیبی از این روش با روش پدیدارشناسی است به عبارتی حامیان روش پدیدار شناسی از ارزشها و باورهای برای فهم تاریخ استفاده می کنند ولی رهروان روش تاریخی از تاریخ برای "تبیین" ارزشها و باورهای اقوام کمک می گیرند. از این روست که در *دائرةالمعارف اسلام* تاریخ، زبان شناسی تاریخی و نگاه تاریخی وزنهٔ سنگین و همیشه حاضر در همهٔ مقاله آن است. با توجه به این روش، می‌توان گفت غالب مقالات تاریخی، در شیوهٔ گزینش منابع و شیوهٔ استنتاجها بگونه‌ای نوشته شده اند که انتقادهایی از سوی مسلمانان بر آنها وارد است. مانند مقاله حضرت محد و یا مقاله فاطمه بنت محمد.

۴. دانسته است عمده مستشرقان، توجه شان به زبان شناسی تاریخی یا فیلولوژی، به تحقیقات تاریخی، به منظور شناخت نسخه‌های خطی و به تشکیک در وثاقت متون مقدس اسلامی معطوف است تا دانستن درونمایه آموزه‌های اسلامی،همین رویکرد آنها موجب شد است تا ساختار مدخل بسیاری از مقالات از درون مایه‌های اسلامی بی بهره باشد.

۵. توجه به اعتقادات اختصاصی مسلمانان بویژه شیعه و زندگی تحلیلی ائمه و خاصه فاطمه زهرا است. (جندقی، انتظار۱۳۸۲)

۶. ساختار تدوین اطلاعات در آن به روش ساده است به طوری که برای تمام مردم به راحتی قابل استفاده است.

۷. به‌خاطر چینش و ترتیب علمی داده‌ها و اطلاعات، دسترسی و مراجعه به مطالب مورد نیاز راحت است.

۸. استفاده از مستشرقین نام آشنا به تبع آن پذیرش هرچه آنها بگویندتوسط مراجعان دائرالمعارفی

۹. شمولیت موضوعی تا جایی که هیچ جایگزینی برای دایره‌المعارف اسلامی وجود ندارد. (ابن عبدالله القاسم،۱۴۰۳: ۱/ ۹-۱۰)

۱۰.دایره‌المعارف اسلام به زبان‌های مختلف انگلیسی، فرانسه، آلمانی، فارسی، ترکی، عربی و اردو ترجمه شده است و همین باعث شده تا دائره مخاطبان آن دائما فزونی گرفت.

ب. ساختار اختصاصی مدخل فاطمه دختر رسول خدا (ص)

۱. تاریخ زندگی و شخصیت :شامل اطلاعاتی درباره تولد، خانواده، ازدواج و نقش فاطمه زهرا در زندگی پیامبر و جامعه اسلامی

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

اولیه.؛

۲. نقش دینی فاطمه زهرا به عنوان به عنوان الگو و نمونه‌ای از اخلاق و تقوا و به مثابه شخصیتی موثر و مقدس در اسلام و تشیع ؛

۳. نقش اجتماعی و سیاسی و فعالیت‌های فاطمه در دفاع از حقوق اهل بیت (ع) و انتقادهای او از کسانی که به ولایت علی (ع) تعرض کردند؛

۳.تأثیرگذاری فاطمه بر تاریخ اسلام بویژه پس ازرحلت پیامبر(ص)، از جمله واقعه سقیفه و حادثه‌ی فدک،

۴. منابع و روایات ماخوذ از متون اسلامی شیعه و سنی که به شخصیت و ویژگی‌های فاطمه زهرا می‌پردازند

۵.جایگاه فاطمه زهرا (س) در تاریخ و اسطوره‌های شیعه

۶. ازدواج با امام علی و مادری چهار فرزند: حسن، حسین، زینب و ام کلثوم

۷. نقش او در میان اهل بیت و توصیف ادبیات و منابع تاریخی که بر نقش فاطمه زهرا به عنوان یکی از چهار زن بهشتی تأکید دارند و جایگاه او به عنوان مادر امامان شیعه پذیرفته اند.

۸.حقوق زنان و مساله فد :بحث درباره وقایع تاریخی که به تأسیس و دفاع از حقوق فاطمه زهرا پرداخته و تأثیر آن را بر موقعیت زنان در اسلام جستجو کرده است.

۹.کاربست مراجع متقدم و روایات متناسب :اشاره به منابع اسلامی که به زندگی و کردارهای فاطمه زهرا در قرآن و سنت پرداخته‌اند.

تطورروشی و نگرشی نویسندگان مدخل‌های حضرت فاطمه (س) (فاطیما) در سه ویراست دائره‌المعارف‌اسلام

گرچه معترفیم نقد رویکردهای محققانه مجموعه کلان دامنه‌ای چون دائره‌المعارف اسلام آسان نیست، زیرا همواره با پیچیدگی‌های موضوع از یکسو، سیاست و رویکرد صاحبان دانشنامه‌ها و دائرهالمعارف ها از سوی دیگر مواجه هستیم. از این رو شاید نتوان به همه زوایای مدخل‌های مورد نظر پرداخت،لیکن می‌توان درحد طرح مساله به برخی از موارد آن پرداخت:

هنری لامنس ،(متوفی۱۹۳۷م) اولین مدخل فاطمه را درسال ۱۹۲۷ میلادی با این عنوان: « Fatimah bint Muhammad» در مجموعه EI1 دائره‌المعارف اسلام نوشت. او کشیشی یسوعی و بسیار متعصب بود (Giard & De Vaucelles, 1996,291)رویکردهای سوگیرانه ،جدلی و مملو از تعصبات دینی و مذهبی او نسبت به مسلمانان بر کسی پوشیده نیست. (مهدی پیشوائی، ۱۳۸۴: ۱-۲۷ و جازاری معمویی ۱۴۰۱، ۲۸۳) وی در این مقاله(مدخل) می کوشد تا چهره‌ای ضعیف،بیمار و گریان از حضرت فاطمه(س) ارائه دهد. گرچه نوشته او متاثر از کتابی است که پیشتر بنام «فاطمه

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

(س) و دختران محمد (ص)» با محوریت انفعال و افسردگی شخصیت حضرت زهرا (س) را در سال ۱۹۱۲. م منتشر کرده است اما او وفادارانه بر منابع ضعیف اهل سنت پا می فشارد. لامنس این نگاه را با اتکا بر ارجاعات ناقص به منابع اسلامی داشت و در دانشنامه اسلام لایدن دوباره نظراتش را انتشار داد. شایان توجه است او در ورطه پژوهش‌های اسلام‌شناسی اوایل قرن بیستم غرق شده بود به نوعی او نیز همچون برخی مستشرقان اسلام پژوه برای دفاع از عالم مسیحیت حمله به اسلام را سرمطلع کار خویش قرار داده بود شاید از این قبل بتواند گفتمان مسیحی را از مواجهه با اسلام برهاند.

بی شک یکی از مهمترین نقدهای جدی به لامنس، عدم بی طرفی و فقدان رعایت حریم های علمی است. او از سویی در موافقت با گفتمان یهودی -مسیحی می‌کوشد تعابیر و وقایع اسلامی را بر اساس مشابهت‌های یهودی تفسیر کند و از سوی دیگر، موضوعات و مفاهیم اسلامی را در معرض نقد تاریخی قراردهد. البته در هر نقد روشی دیدگاه هنری لامنس درباره حضرت فاطمه (ع)می‌تواندآئینه تمام نمای وضعیت زمانه و مواجهه‌های جریان های مختلف عصر باشد. زیرا لامنس برای اثبات نظریاتش اولا بر اخبار و وقایعی تکیه کرده که به عنوان امور فرعی و جزئی محل اختلاف خود اندیشمندان و مورخان مسلمان بوده است و به مسائل و گزاره‌های اجماعی و تواتری نویسندگان مسلمان توجهی نداشته است. نکته اساسی دیگر این که مقاله حضرت زهرا عمدتابر پیش‌فرض‌های خاص و کاملاً سیاسی و دینی لامنس استوار است، این است که او بر یک مسأله محوری مهمی تاکید می‌کند که: «شناخت کاریزماتیک و قداست گونه پیامبر(ص) و اهل بیت او، تحت تأثیر حضور امویان بر مسند قدرت بوده است و این مساله در آرا و نظرات مسلمانان سده دوم ظهور یافت». در حقیقت،وی این شناخت را معلول جریان‌های سیاسی و اجتماعی آن دوران و نیز ورود «سلطنت- خلافت اسلامی» در عرصه توازن بین المللی باز می‌گردد. در همین راستا، ارزش حضرت فاطمه (ع) و اهل بیت (ع)، از سده دوم هجری ظاهر می‌شود. قرن اول هجری را باید عصر گمنامی اهل بیت (ع) محسوب کرد. لامنس اصرار دارد تاکید کند هویت مقدس گونه حضرت فاطمه (ع) و خاندانش در سده دوم معلول مقابله علویان و جریان اکثریتی اهل سنت در مدینه است و در این میان، عباسیان نقش محوری بر عهده دارند. چنانکه با برجسته سازی و حتی تحریف فضایل اهل بیت (ع) برای مشروعیت بخشی به خلافت خود و مهار علویان تلاش‌های متعئ و دامنه‌داری دارند.

علاوه براین نقد دیگری که به او وارد است اینکه موضوع روش شناسی اوست. کاربست داده‌های تاریخی و روایی که از منابع اهل سنت برگرفته است و استنادهای او به صحاح و مسانید و آثار رجالی آنها، برای تعریف شخصیتی شیعه مقاله او را بشدت تضعیف می‌کند. بنابراین نوادر و روایات شاذ تاریخی درباره فرزندان رسول خدا(ص)، که سابقاً محل اختلاف مورخان مسلمان هم بود، نیز برای وی جذابیت بیشتری می یابد این مسئله را باید یکی از مهمترین ضعف های او دانست.

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

چراکه ریشه این نوع نگاه جزمی به اهل بیت و نیز بدفهمی از داده‌های منابع به پیش فرض‌های او از یکسو، عدمروش شناسی عدالت محور و منصفانه از سوی دیگر بوده است. کنکاش‌های مستمر او، و رویکرد بیش از حد نقادانه‌اش موجب خروج وی از انصـاف علمی شده است. (۱۳۴-۱۳۳: ۱۹۱۳. Dussaud)نقد دیگری که براو وارد است رویکرد گزینشی اودر قابل داده‌های تاریخی است. او منصفانه و محققانه در معرض منابع قرار نمی گیرد. برای مثال وقتی از جایگاه زن و حقوق وی در سـنت اسـلامی سـخن می‌گوید، فقط به روایات خاص و شـاذ رجوع می‌کند و ادبیاتی غیرمعمول در ترسیم تصویر شخصیت‌های اسلامی بکار می گیرد. (2004 Rocalve.:128) این در حالی است که او نه احاطه لازم و شناخت کافی را بر مسائل اسلامی و فقه آن و بویژه حقوق زن دارد و نه توان تحلیل و تبیین مسائل حقوق اسلامی را درباره زنان و حتی در سیره نبوی می‌تواند داشته باشد. نوشتار عجولانه او در باب حقوق زنان و مقایسه آن با سایر ادیان موید همین نوع نگاه غیر عالمانه و متعصبانه او به مساله زنان است. او از این منظر نه تنها حقوق اسلامی را زیر سوال می برد بلکه، در ذهن تند او نقد دشـمنانه آیین اسـلام و فرهنگ اسلامی به گونه‌ای هدفمند آمده است. .

هرچند **لائورا وِچّا والی‌یِری** اسلام‌پژوه ایتالیایی(۱۸۹۳-۱۹۸۹م) به ظاهر راه و روش متعصبانه ،پرخاش گرانه، لامنس را درمقاله فاطمه ، ویراست دوم دائره‌المعارف EI1 نپیمود. وی با اسلوبی علمی و روشی آکادمیک اما با همان منطق شرق‌شناسی به سراغ زندگی حضرت زهرا رفت و البته نتوانست از همان منطق لامنس و گلدزیهر فاصله بگیرد. که این خود دلایل معلومی دارد که تشریح آن از حوصله این مقاله خارج است. مقاله ای که او نوشت دارای یک مقدمه و دو بخش کلی و ۲۸ عنوان جزئی یا به عبارتی سوتیتر و یک نتیجه نهایی بود. در یک نگاه کلی شاکله مقاله او در دو بعد تاریخی و افسانه ای تنظیم شده است. رویکرد ظاهری توصیفی اما پیکره ای انتقادی دارد. (جان احمدی،۱۳۸۸: ۲۴۶)دراین مقاله او می‌کوشد تا با قوام بخشی به استدلال های عقلانی ضمن برون رفت از تیررس مخالفان مسلمان،بخشی از واقعیت‌های تاریخی را بیان کند اما در این طریق او ناموفق است. گرچه می کوشد میان آراء مغرضانه لامنس و آراء ایدئولوژیک ماسینیون راهکاری میانه بجوید،اما به دلیل عدم رویکرد انتقادی به اشتباهات لامنس در تحریر مقاله فاطمه،و با خوانش افکار ماسینیون در باره فاطمه به تعابیری چون عارفانه هرگز موفق نیست. این درحالی است که در جای جای مقاله نوشته‌ها و تحلیل های ماسینیون را در باره فاطمهناشی از تجربه‌های خارق العاده دینی و عارف مسلکانه می داند. او در بخشی از مقاله فاطمه را اسطوره نامیده است و درک ماسینیون از رفتارهای کاریزماتیک فاطمه را نتوانسته بپذیرد. این درحالی است که در اغلب اخبار اختلافی رای لامنس را بر ماسینیون ترجیح داده است. تشکیک های والیری به سن فاطمه و ترجیح اقوال اهل سنت در دیر ازدواج کردن فاطمه و حتی فقیر و تنگدست دانستن علی (ع) به عنوان مانعی جدی در ابرازپیشنهاد ازدواج جمله تفسیرهای او از وقایع تاریخی است

ناشر: دانشگاه تبریز
تاریخ فرهنگ ایران
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

حال آن که منابع تاریخی هیچ‌یک استدلال های او را تایید نمی‌کند. (جان احمدی،۱۳۸۸: ۲۵۶-۲۵۹) او در تمام این مقاله تلاش دارد خانواده علی را تنگدست معرفی کند و در متن آن بر طبل مشاجرات علی و فاطمه می کوبد و به "شدت و خشونت" علی در خانه اشاره می‌کند!!!!(همان :۲۶۲)و لقب ابوتراب را برای علی موید بد اخلاقیدر خانه و بیتوته در مسجد می داند، حال آنکه با رجوع به تاریخ طبری به راحتی تبیین این لقب آسان بود. (طبری،۱۹۶۷: ۱۵/۲)

یکی از نقدهای جدی که به مقاله والیری وارد است، ایجاز و اختصار درجایگاه و نقش فاطمه در رخدادهای تاریخی است. این ایجاز به کم اهمیت بودن رخدادها و نقش او منجر می‌شود . او اخبار را تنها در معدودی از منابع اهل سنت جستجو می‌کند حال آنکه می‌توانست بر دامنه منابع خود بیفزاید و بر حقیقت تاریخی صحه گذارد. (جان احمدی،۱۳۸۸: ۲۶۸-۲۷۴)

وِرنا کِلِم (۱۹۵۶م) استاد شرق‌شناس شهیر آلمانی که مقاله فاطمه را در ویراست سوم با ۴۰۱۴ کلمه نگاشت،به دلیل آشنایی نویسنده با ادبیات شیعه بویژه اسماعیلیه،مدخل فاطیما از فضای گفتمانی مناسب تری نسبت به دو مقاله پیشین داراست. اما او نیز نتوانست از هیمنه استشراق و اهداف مسلط برآن، برهد. انتخاب منابع و رجوع مکرر به منابع اهل سنت و برخی متون تاریخی خاص مانند طبقات الکبری ، چینش مطالب و گزینش داده‌های تاریخی یکسویه مقاله فاطمه را در دائره‌المعارف سوم EI1 در همان سطح پیشین نگه داشت و نتوانست چهره متعادلی از حضرت فاطمه متناسب با باورهای مسلمانان ارائه دهد. این درحالی است که مراجع پژوهشی اوکماکان هنری لامنس در مدخل les flues de Mahomet Fatima et (1912) و اولیری، بود، صراحتاً مطالعه خود را از نیز کسانی چون: داونر(Donner)، گانتر(Gunther)، گیرتز (Geertz) و کماکان لامنس، کلبرگ، استوسر ، ایوب (Ayoub)، هالم، مک اولیف(McAuliffe) آیسر،اسپلبرگ، روت رودد، والیری، مادلوناگ(Madelung)، إکر (Echer) و إسمیت (Smith) بهره جسته است. (Klemm, V. 2005: 181-208)

او در ابتدای مقاله حضرت فاطمه او را بانویی تحسین برانگیز قلمداد می‌کند اما در رویکردی عجولانه از شخصیت حضرت فاطمه را براساس منابع اهل سنت تصویر می‌کند و منابع شیعیان را خیالی و اسطوره گونه دانسته است(پورصالح کچومثقالی، و شهلا بختیاری، ۱۴۰۳ :۲).

وی درمقاله‌اش به این نتیجه رسیده است که جهان تاریخی دربارۀ حضرت فاطمه گاهی به صورت انسانی عادی و مطلوب و گاهی انسانی والا دارای مکارم اخلاق و فضایل اخلاقی و معنوی قضاوت می‌کند. که این برداشت به مرور با جهان خیالی در ادبیات شیعی، همراه می‌شود و در این ورطه با افسانه‌های مقدس خیالی آمیخته شده و در منابع شیعه باقی مانده است. (Klemm, V. 2005: 181-208) او نیز در ترسیم تصویر حضرت زهرا برای او شخصیتی تاریخی و شخصیتی

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

افسانه‌ای و خیالی متصور شده است. کلم نقش‌های فاطمه(س) را در ادوار مختلف با جنبه‌های فرابشری در منابع شیعه جستجو کرده است. او گزارش‌های روایی را داستان‌سرایی قلمداد کرده است و اساسا تصویر فاطمه در ادبیات شیعه را نمی‌پذیرد.

شاخص‌های مقالات هر سه این نویسندگان را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

با یک بررسی کلی و مقایسه میان سه مدخل فاطمه در دائره‌المعارف سه گانه اسلام که در بازه‌های زمانی طولانی از ۱۹۱۳ میلادی تا ۲۰۰۷میلادی به نگارش در آمدند می‌توان شاخص‌های ذیل را با رویکردی انتقادی فهرست کرد:

۱. عمده مدخل‌ها ادبیاتی روان و عامه فهم دارند.

۲. اغلب این مدخل‌ها فاقد مفاهیم و اصطلاحات درخور توجه دستکم تاریخی هستند. رویکرد عجولانه در تبویب آنها موج می زند.

۳. عدم بی طرفی و وجود سوگیری و نادیده گرفتن واقعیت‌های تاریخی متکی بر منابع اصیل؛

۴. عدم توجه به منابع شیعه و دستکم مقایسه داده‌های منابع شیعه با منابع اهل سنت؛

۵. فقدان رویکرد جستجوگرانه برای یافت حقیقت و یا رویکرد مقایسه ای روایت‌های تاریخی؛

۶. عدم فاصله گرفتن از مقالات پیش نوشته‌ای چون مدخل ویراست اول که توسط لامنس نوشته شد.

۷. عدم درک درست از ارزش‌های فکری و ایدئولوژیکی شیعیان و باور آنها نسبت به فاطمه و جایگاه او در جامعه اسلامی.

۸. فقدان پایبندی به زمان و تاریخ رخدادها چنانکه نویسندگان این مدخل‌ها بویژه لامنس در تعریف و توصیف اهل بیت پیامبر (ص) از موقعیت‌های حال و گذشته ساده، مجهول و حال کامل استفاده می‌کند. و همین موجب شده است تا زمان دقیق رخدادها مشخص نشود، برای نمونه او در وهله نخست، واقعه مباهله را قبول دارد و از اهمیت جایگاه اصحاب کساء در میان شیعیان آگاه است اما با تکیه بر کاربرد فعل حال کامل در این بخش قصد بیان یک نکته دیگر را دارد. زیرا موقعیت فعلی مذکور درباره نتیجه عملی مهم مورد استفاده است و لامنس در اینجا می‌خواست از نتیجه اصحاب کساء به‌عنوان یک ابزار برای برتری شیعیان تفسیر کند. وی جهت تأیید سخنان خود به آیه ۶۰ سوره مبارکه آل‌عمران ارجاع می‌دهد که نامی از حضرت زهرا (س) و یا امام علی (ع) در آن مشاهده نمی‌کند و مصداق اهل‌بیت همانا همسران پیامبر (ص) می‌باشد. این انکار در صورتی است که در طی تشریح اصحاب کساء به حضور امام و حضرت فاطمه (س) اشاره دارد و در آن‌جا نیز از موقعیت فعلی حال کامل استفاده می‌کند. والیری حل می‌شود و به‌طور کلی تفسیر لامنس از اهل‌بیت و آیه مذکور را نادرست اعلام می‌نماید.

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

این زن اسلام‌شناس، بر غفلت یا عدم توجه مدخل اول درباره کاربرد ضمایر جمع مذکر آیه مذکور اشاره دارد که منجر به یک تفسیر نادرست از مفهوم اهل‌بیت پیامبر (ص) شد.

۹. وجود انکار تناقضی در ویراست اول نسبت به ویراست‌های دوم و سوم مدخل فاطمه بیشتر است. خواننده محترم بایست به عنوان منتخبی ولیری در این بخش توجه کند که حضرت زهرا (س) را از پنج‌تن و اهل‌بیت (س) معرفی می‌کند؛ درواقع، او بنابر تقسیم‌بندی منابع شیعه و سنی این انتخاب را نداشته و بر حقیقت وجودی حضرت در این حلقه توجه دارد. چنان‌چه برای ختم سخنان خود و اثبات ادعایش به آیه ۳۳ سوره مبارکه احزاب می‌پردازد که پیامبر (ص) هر روز هنگامه نماز صبح بر خانه فاطمه (س) حاضر می‌شد و این آیه تطهیر را می‌خواند. بنابراین، ما در ویرایش دوم سال ۱۹۶۴ مدخل فاطیما (س) دانشنامه اسلام، لایدن شاهد یک حرکت اثباتی در حوزه دینی هستیم که البته این روند در چاپ دوباره سال ۲۰۰۷ کماکان ادامه داشت اما تنها مختصر و گذرا، آن هم دوباره با تقسیم‌بندی منابع سنی و شیعی. سوای از آن، دیگر مباهله و اصحاب کسا یا به‌طور کلی مفهوم اهل‌بیت (س) دارای بار اغراقی در تحلیل جدید ورنا کلم هستند، بدین‌خاطر از فعل گذشته ساده استفاده می‌کند تا فقط به کوتاهی این مسائل اشاره نماید.

۱۰. غفلت از نقش سیاسی فاطمه در مقاله لامنس و برعکس تاکید دو ویراست دوم و سوم بر نقش سیاسی حضرت در وقایع پس از رحلت پیامبر اکرم (ص)

۱۱. ترسیم زنی بیمار و ناتوان و بسیار ضعیف توسط لامنس.

۱۲. مداخل اول و سوم دانشنامه چندان به نقش قوی و فعال سیاسی زهرا (س) برابر حرکات خلیفه قائل نیستند. اما می‌توان گفت که هر سه مدخل با توجه بر تفاوت نوشتاری نسل، به برخورد دو بینش مخالف جهت تعیین موضع قدرتی و میراث پیامبر (ص) تمرکز دارند.

۱۳. نویسندگان سه مدخل در سه ویرایش متوالی، درباره حضور و حقوق احتماعی و یا حقوق ناشی از هبه، حضرت زهرا (س) و رفتار زورگویانه با ایشان.

۱۴. شدت و ضعف توصیف ماجرا، در گرو نگرش صاحبان قلم است. بدین ترتیب که لامنس چگونگی مخالفت حضرت با موضوعات جانشینی و فدک را به‌صورت واکنش‌های منفی و مثبت ارزیابی می‌کند. این حرکات به‌ویژه در زمان مسئله فدک و پاسخگویی قوی فاطمه (س) مقابل سخنان خلیفه، هرچند در قالب جملاتی کوتاه توسط این کشیش مسیحی مهم جلوه می‌نماید زیرا موجب بازگشایی یک مسیر جهت بیان یک حقیقت تاریخی در کتب مرجع اسلام‌شناسی غرب می‌شود. مدرک ادعای ما قلم ولیری در این حوزه است که او به حضرت عنوان فعال سیاسی می‌دهد. زیرا وی از فشار مخالفان برای ورود به

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

خانه و بیعت اجباری از اهالی خانه، به‌خصوص از حرکت برخی جهت آتش زدن بیت ایشان اشاراتی دارد. این توصیف‌های والیری اگرچه متکی بر کتب شیعه و سنی در کنار هم است اما او به فرمایشات زهرا (س) درباره تضییع حقوق ایشان و مسئله جانشینی پیامبر اکرم (ص) ارجاع مستقیم بدهد.

۱۵. علاوه بر آن، والیری به حضور حضرت مقابل انصار برای بیعت با امام علی (ع) اشاره دارد که مجموع این تعاریف در موضوع جانشینی، اسلام‌شناس ایتالیایی را وادار به تعظیم مقابل دختر پیامبر (ص) در مقام یک فعال سیاسی صدر اسلام می‌نماید. چنان‌چه والیری در توصیف موضوع فدک نیز همین روند را تکرار کرد.

نتیجه

بررسی‌های به عمل آمده نشان داد که نویسندگان مدخل فاطمه زهرا (س) در سه ویراست دائرالمعارف اسلام مستشرقانی اسلام شناس با پیش فرض‌های اثبات شده هستند که بخش مهمی از درک آنها به ناشناختگی از اصول و فروع اسلام باز می‌گردد و همین ناآشنایی موجبات بدفهمی مستشرقان از تاریخ اسلام را ایجاد کرده است. شاخصه‌ها و مولفه‌های مدخل‌های مورد نظر چیست ادعای افسانه ای پنداشتن فاطمه و اوهام دانستن جایگاه اعتقادی او در منابع شیعه،به صاحبان این مقالات رویکردی شاذ و غیر قابل پذیرش داده است . تحقیقات نشان داد نوشته‌های این محققان اسلام شناس عاری از سوگیری نیست. آنان باورهای غلط غلات را در زمره رفتارهای مسلمانان شیعه قلمداد کردند و فاطمه را در آئینه آنان ترسیم کرده بعد خیالی و افسانه‌ای به او داده‌اند. تحقیقات نشان داد رویکرد کل گرایانه و غفلت از اجزاء حقیقت ساز رخدادهای تاریخی باعث شده است تا مقالات حضرت زهرا به نسبت برخی مقالات مطول نباشد این رویکرد جزمی در مطالعات دائره‌المعارفی به اساس شخصیت تاریخی چون فاطمه لطمه زده است. علاوه براین مشکلات روشی، نگرشی، در تدوین هرسه مقاله مشهود است اما مقاله لامنتس از میان آن دو به آفت سوگیرانه بیشتر آلوده است. بررسی‌ها نشان داد گفتمان شرق‌شناسی لطمه اساسی به ویراست نخست زد و آن را از حیز انتفاع ساقط کرد لیکن به دلیل همسویی نویسندگان بعدی مدخل فاطمه (اولیری و کلم) با گفتمان خاورشناسی مغرضانه کماکان در محتوای متن از مقاله نخست فاصله نگرفتند لذا فضای نوشتاری این مقالات می‌تواند در حوزه مطالعات شرق‌شناسی عامدانه متکی بر سرشت اسلام هراسی قرار گیرد. به نظر می‌رسد در ویراست دوم و سوم این روحیه ستیزه‌گری با شیعه و اسلام هراسی تعدیل شده است اما از بین نرفته است.

منابع

۱- اسعدی ،مرتضی ، ،۱۳۸۱مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان: از آغاز تا شورای دوم واتیکان، تهران، انتشارات سمت.
۲- ادبی، محمد جواد،۱۳۸۴، دایره المعارف اسلام مدرن، اخبار ادیان، شماره۱۶، آبان و آذر.

تاریخ فرهنگ ایران
ناشر: دانشگاه تبریز
https://ihc.tabrizu.ac.ir/1, 1, 2024, 99-122. doi: 10.22034/IHC.2024.19228

مقاله پژوهشی
OPEN ACCESS

۳- ایمان محمد تقی،۱۳۹۱. روش شناسی تحقیقات کیفی ،قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱، ص۱۳۲. ابن عبدالله القاسم، خالد ،۱۴۰۳ ،مفتریات و اخطاء دایره المعارف الاسلامیه دائرةالمعارف الاسلامیه، چاپ اول، الریاض:دارالصمیعی للنشر و التوزیع.

۴- بختیاری، شهلا؛ پورصالح کچومثقالی، مهدیه؛ ۱۴۰۳، تحلیل تصویرسازی ورنا کلم از شخصیت حضرت فاطمه (س) مجله پژوهشهای تاریخی، سال شانزدهم، شماره یکم (پیاپی ۱۶)، بهار ۱۴۰۳ ، ۱-۱۹.
10.22108/jhr.2024.138551.2557:Doi

۵- جان احمدی، فاطمه ؛ خضری، سید احمد ؛ صفری فروشانی، نعمت‌الله ؛ رنجبران، داود ؛ ۱۳۹۲، توصیف و تبیین یهودی سازی تاریخ اسلام (با تاکید بر دایره المعارف اسلام، مجله مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی ،تابستان ۱۳۹۲، سال هفدهم - شماره ۲ ،ص ۳۵۳ تا ۳۹۰ .

۶- جان احمدی، فاطمه ، ۱۳۸۸ . تصویر حضرت محمد(ص) وحضرت زهرا(س) در دایرةالمعارف اسلام، ترجمه و نقد، قم، انتشارات شیعه شناسی.

۷- جان احمدی، فاطمه، بایرام، مائده، ۱۴۰۲،جستاری در روش‌های ساخت تصویر اسلام‌هراسانه در غرب، مطالعه موردی مدخل‌های صدر اسلام در دائره‌المعارف اسلامEI2مجله مطالعات سیاسی جهان اسلام،دوره ۱۲،شماره ۴،پیاپی ۴۸، زمستان ۱۴۰۲.

۸- رودگر، قنبرعلی ،۱۳۹۳، مدخل دانشنامه نگاری ،دانشنامه جهان اسلام، زیرنظر غلامعلی حداد عادل، ج ۱۷، تهران.

۹- سحاب، ابوالقاسم،۱۳۱۷، فرهنگ خاورشناسان، تهران ، طبع کتاب.

۱۰- سعید جازاری معمویی ۱۴۰۱، نقد روشی دیدگاه‌هانری لامنس درباره حضرت فاطمه (ع) در کتاب فاطمه ودختران محمد (ص) مجله شیعه پژوهش سال هشتم، شماره بیست ودوم، بهار و تابستان ۱۴۰۱ ،ص۲۸۲ـ۳۰۸.

۱۱- جندقی ، بهروز، ۱۳۸۲، مهدویت از دیدگاه دین پژوهان واسلام شناسان غربی دایره المعارف اسلام، مجله انتظار، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۸۲.

۱۲- دانشنامه ایران و اسلام.

۱۳- ؛رنجبران، داود ،۱۳۹۳، بررسی تأثیر گفتمان یهودی در برخی از مقالات دایرهٔ المعارف اسلام، فصلنامه پژوهشنامه‌ی تاریخ اسلام سال چهارم، شماره پانزدهم، پاییز ۱۳۹۳، ص۹۹-۱۲۴.

۱۴- نوری، محمد،۱۳۷۷، کارنامه ایرانشناسی در آمریکا، مجله یاد، شماره ۵۱و۵۲ .

۱۵–نوری ، محمد،۱۳۸۴، دایره المعارف اسلام، کتاب ماه،دین،شماره ۹۹، تهران.

Bosworth ,Edmund. (1978): "*Report on the Encyclopaedia of Islam", Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 5, No. 2101-103;

EI1,Publishers' preface .1987

Encyclopaedia of Islam Three, brill, July 21, 2013

Giard, Luce; de Vaucelles, Louis,(1991)*Les jésuites à l'âge baroque (1540-1640), Actes du colloque tenu à Chantilly en juin 1991*, Jérôme Million.

Lammens, Henri (1912). '*Fatima et les filles de Mahomet: notes critiques pour l'étude de la Sira',* Sumptibus Pontificii instituti biblici.

Dussaud, René (1913). "*Henri Lammens Fâtima et les filles de Mahomet. Notes critiques pour l'étude de la Sîra',* Journal des Savants Année. Giard, Luce; De Vaucelles, Louis (éds.) (1996).

Klemm, V. (2005). "*Fatima the daughter of the prophet Muhammad. Image Formation of an Islamic* Legend*"*, 58, 181-208
Journal of Historical Researches, Vol 16, Issue 1, No. 61, Spring 2024
Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland (New Series), Volume 79, Issue 1-2, January 1947, p 136.

Elton, L, Daniel, *Encyclopaedia of islam,* December 15, 2011, iranica encyclopaedia, August 18, 2013http://www.iranicaonline.org,
Les jésuites à l'âge baroque (1540- 1640). *Actes du colloque tenu à Chantilly en juin 1991*, Jérôme Million.
Le Berceau de l'Islam: l'Arabie occidentale à la veille de l'hégire (The Cradle of Islam: Western Arabia on the eve of the Hegira)
Mahomet futil sincere 5. Fatima et les filles de Mahomet (Fatima and the Daughters of MuhammadV, ROMAE, Sumptibus Pontificii Instituti Biblici, 1912.
http://www.brill.com, Encyclopaedia of Islam Three, brill, July 21, 2013
Rocalve, Pierre. 2004. Louis Massignon: *promoteur du dialogue islamo-chrétien, Horizons Maghrébins*. Le droit à la mémoire Année. https://tarikh.nashriyat.ir/node/413
Jane Dammen McAuliffe in Qur'anic Studies Online : *Encyclopaedia of the Qur'ān Online*

تضاد منافع

بدین‌وسیله نویسنده اعلام می‌دارد که هیچ نفع متقابلی از انتشار این مقاله ندارند.